

05

Українська

МОВА І ЛІТЕРАТУРА В ШКОЛІ

9
1968

ЗМІСТ

Всесоюзному з'їздові вчителів	1
Промова товариша Л. І. Брежнева на Всесоюзному з'їзді учителів	3

ПИТАННЯ ФІЛОЛОГІЇ

Олег Бабишкін—Посмішка Юрія Янов- ського	14
І. Г. Чередниченко—Принципи слов- никового розбору	23
П. С. Дудик—Іменники з кінцевим -р в українській мові	31

МЕТОДИКА ЛІТЕРАТУРИ

Н. Т. Рудик—Розкриття особливостей індивідуального стилю П. Г. Тичини	34
В. С. Сидоренко—Як ми опрацьовуємо давнію українську літературу у 8 класі	39
А. А. Жабрюк—Виховання навичок виразного читання	45

МЕТОДИКА МОВИ

П. П. Кордун—Стилі української мови	50
А. Г. Квацук—Уподібнення і розпо- дібнення приголосних	56
О. Т. Войнова—Види підрядних речень	60

УЧИТЕЛЕВІ МОЛОДШИХ КЛАСІВ

М. І. Дорошенко—Усні творчі роботи	66
Л. П. Косюк—Узагальнюючий урок читання в 4 класі	73

БЕСІДИ НА МЕТОДИЧНІ ТЕМИ

В. Ф. Анісов—Переказ, його плюси й мінуси	75
--	----

Трибуна словесника

М. І. Мельник—За глибину і ясність	79
М. Т. Чечот—Урізноманітнити прийо- ми аналізу	80
Н. Д. Безпелюхіна, Ф. К. Кухарський— Вимоги до підручника	81

Консультація

М. Косенко—Підготовка до ювілею ленінського комсомолу	82
<i>Плекаймо рідну мову!</i>	
Є. Михайликова—Семантичні нюанси слів	84
Відповіді читачам	87
Увага—стиль!	74, 94

Рецензії та огляди

Михайло Костенко—Н. Л. Калиничен- ко. Великий сонцепоклонник	88
Т. М. Возний, І. І. Ковалик—Ф. П. Медведев. Вступ до курсу історії української мови	90
Г. М. Литвиненко—О. Ф. Тесля. Як навчити учнів писати твори	91

Пам'ятні дати

Іван Лозинський—Юліус Фучік (До 25-річчя від дня загибелі)	93
---	----

Хроніка

Відкриття музею М. Т. Рильського	95
--	----

Головний редактор П. Д. МИСНИК

Редакційна колегія: В. Ф. АНІСОВ (заст. головного редактора), О. М. БЕЛЯЄВ,
Т. Ф. БУГАЙКО, Ф. Т. ЖИЛКО, Н. Д. КОВАЛЕНКО, С. А. КРИЖАНІВСЬКИЙ,
Т. І. ЛЯШЕНКО, О. Р. МАЗУРКЕВИЧ, А. П. МЕДУШЕВСЬКИЙ, М. В. ПАВЛОВИЧ,
І. І. ПІЛЬГУК, М. А. РУДЕНКО, Н. Т. РУДИК, І. О. СИНІЦЯ
Відповідальний секретар Д. О. БАКУМЕНКО

Журнал «Український язык и литература в школе»
(на украинском языке)

Техред. О. О. Чала.

Коректори: О. Т. Твердохліб, Л. А. Губкіна.

Адреса редакції: Київ, ГСП, вул. Юрія Коцюбинського, 5, телефони: комутатор
79-80-71; дод. 3-13, 3-21, 3-23; 79-04-69.

БФ 03239. Підписано до друку 22.VIII 1968 р. Фіз. арк. 6. Умовн. 8,4. Обл. видавн. 9,1.
Формат паперу 70×108¹/₁₆. Тираж 44750. Зам. К-147.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Розкриття особливостей індивідуального стилю П. Г. Тичини

Під час вивчення радянської літератури учні повинні збагнути основні риси радянської літератури, усвідомити її партійність, народність, традиції, новаторство, багатонаціональний характер, дістати поняття про національну форму і соціалістичний зміст.

На вступних уроках в 11 класі школи робітничої молоді я стисло характеризую основні риси радянської літератури. Але це поки що тільки визначення, які треба розкрити на творчості кожного радянського письменника.

Курс радянської літератури в школі починається творчістю П. Г. Тичини. Поет має постати перед учнями як творець нового поетичного слова. Від правильної організації роботи саме над його творчістю у великій мірі залежить успіх вивчення всієї радянської поезії, виховання любові до неї, розуміння її значення.

На творчості П. Г. Тичини ми починаємо і конкретне розкриття основних рис радянської літератури, ознайомлення з методом соціалістичного реалізму. Однак з'ясування цих проблем і категорій ускладнюється тим, що розкрити індивідуальні риси поетичного стилю такого самобутнього й оригінального поета, як Тичина, нелегко.

Переді мною, як і перед кожним учителем, постає дуже складне завдання: що саме вибрати для аналізу із багатогранного доробку поета, як зрештою увібгати все це багатство в ту невелику кількість годин, що маємо в школі робітничої молоді на вивчення творчості цього поета?

Шкільна програма визначає основні твори поета, як обов'язкові. Але варто більше й глибше представити його творчість, щоб прищепити смак до поезії Тичини, викликати бажання вивчати і знати її.

Урок на тему «Поетичний стиль П. Тичини» я починаю з того, що прошу знайти в робочих зошитах характеристику основних рис радянської літератури.

Учень читає: 1. Багатонаціональність радянської літератури. 2. Соціалістичний зміст і національна форма. 3. Основний творчий метод — соціалістичний реалізм. 4. Основний принцип — комуністична партійність і народність. 5. Основний ідеал — щастя трудової людини, побудова комунізму. 6. Традиції і новаторство. 7. Радянський патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм.

— Так, — говорю я, — протягом вивчення творчості Тичини ми відзначали в його поетичному доробку ті характерні риси, що давали нам право називати поета радянським. Сьогодні ж перед нами постає завдання — підсумувати вивчене, звести все в одну струнку систему, щоб визначити основні риси поетичного стилю Тичини як видатного радянського поета і виявити те, що надає його творчості оригінальності, своєрідності, неповторності.

Щоб увести учнів у коло тих проблем, у світлі яких ми визначати мемо риси його індивідуального стилю, я у своєму вступному слові звертаюсь до джерел радянської естетики, згадую статтю В. І. Леніна «Партійна організація і партійна література», розкриваю перед учнями

ленінське положення про єдність національного й інтернаціонального в соціалістичному мистецтві, про те, що все прогресивне в культурі кожної нації є надбанням і вселюдським, й інтернаціональним. «Ми з кожної національної культури беремо тільки її демократичні і соціалістичні елементи»¹, — вказував В. І. Ленін.

Вивчаючи творчість Тичини, ми знаходили ознаки національної форми і соціалістичного змісту, що свідчить про поета як виразника життя українського народу в різних його проявах.

Далі ми повторюємо, що таке індивідуальний стиль письменника, після чого я роздаю учням картки з такими завданнями:

К а р т к а I. Прочитайте «Думу про трьох Вітрів» і проаналізуйте народність змісту і форми.

К а р т к а II. Прогляньте збірку «Плуг». Як тут проявилася єдність національного й інтернаціонального?

К а р т к а III. Прогляньте вірші із збірок «Партія веде», «Чуття єдиної родини», «До молоді мій чистий голос» і простежте народнописенний характер художніх засобів у єдності із соціалістичним змістом.

К а р т к а IV. Прочитайте вірші «Слово», «А легко ж бути чудесним, молодим» і визначте народнописенні традиції в образності та інших ознаках художньої форми.

К а р т к а V. Прочитайте вірші «Надходить літо», «Відповідь землякам», «Партія веде», «Я утверждаюсь» і визначте літературні традиції в поезії Тичини.

К а р т к а VI. Пригадайте ідейний зміст віршів «Партія веде», «Я утверждаюсь», «І рости, і діяти», «А легко ж бути чудесним, молодим» і поясніть, як ви розумієте новаторство цих віршів.

К а р т к а VII. На основі вивчених творів Тичини охарактеризуйте їх лексику.

К а р т к а VIII. Пригадайте вивчені нами твори і скажіть, якими словами збагачує Тичина нашу мову.

К а р т к а IX. Прогляньте написи на літературному плакаті і розкрийте характерну особливість поетичної мови Тичини.

К а р т к а X. Прочитайте вірші «Відповідь землякам», «За всіх скажу», «Я утверждаюсь», «А легко ж бути чудесним, молодим» і розкрийте ораторський пафос поета.

У відповідях учнів, коментарях та доповненнях учителя вимальовується індивідуальний стиль П. Г. Тичини.

— У «Думі про трьох Вітрів», — говорить перший учень, — молодий поет привітав Жовтневу революцію. Він збагнув головне: соціалістична революція принесла трудящим свободу, відкрила шлях до вільної праці. У цьому народність твору. І знаменно те, що поет обрав народну національну форму — жанр думи з характерними художніми її ознаками. Тут є заспів: «На ранній весні-провесні, гей, на світанню гук», поет вживає постійні епітети, що є характерною ознакою народної творчості: «Ой за горами, за високими, там за морями та за глибокими, ще й за шляхами несходимими...» Є тут характерні для української думи дієслівні рими:

Отоді теє всі люди зачували,
Із хат з піснями виходжали,
З великої радості святую землю цілували.

Революційний зміст твору автор передає глибоко народними образами Сонця, Вітрів, Плуга.

— Народнописенні образи-символи характеризують і збірку

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 8.

часто використовує народнописенні тавтологічно-синонімічні вирази. Але якщо в «Думі про трьох Вітрів» ці вирази традиційні («рано-пораненьку», «на весні-провесні», «пити-гуляти»), то в пізніших поезіях, щоб яскраво розкрити новий, соціалістичний зміст, Тичина творить уже свої синонімічні вирази на зразок народнописених: «Дружбою ми здружені, Батьківщино-мати», «Своїх синів скликаю, кличу, зву», «Я стверджуюсь, я утверждаюсь», «Станем звіру грізною грозою», «В мені немов би світ світа».

— Та народність поезії Тичини не тільки в традиційній народнописенній формі,— продовжую я.— З його віршів постає народний ліричний герой. Це боець часів громадянської війни, будівник соціалізму, захисник рідної Вітчизни під час Великої Вітчизняної війни, наш сучасник, що творить нове комуністичне суспільство. Проте, хто б він не був,— це типовий образ радянської людини, наділеної кращими рисами національного українського характеру.

Закінчуючи розмову про традиції в поетичному стилі Тичини, я ставлю запитання про літературних батьків і наставників поета. Учні називають Шевченка, ідейно-стильові традиції якого вони знаходять у віршах «Надходить літо», «Відповідь землякам», «Партія веде». Я стверджую ді спостереження і наводжу рядки з вірша «В ім'я людини», в якому автор анафорою «Нам треба голосу Тараса» закликає сучасних поетів увібрати в себе гаряче чуття, високу ідейну пристрасть Кобзаря в боротьбі за правду, за щастя людей. У поезії Тичини ми також відчуваємо традиції великих митців слова — Коцюбинського, Горького, Маяковського. Тонкий ліризм, любов до природи, глибоке проникнення в таємниці її краси, цнотливість і сувора мужність, щедра доброта і чесна стійкість, висока вимогливість в ім'я служіння народові — усі ці якості поезії Тичини йдуть від його великих учителів і друзів.

— Та велич творчості Тичини в тому,— продовжую я,— що він, зберігаючи дорогоцінні традиції, бережно переносячи у комуністичний світ нетлінні народні скарби, завжди говорив власним голосом, в якому усіма барвами переливається і світить «краса нового дня». Через те Тичина став справжнім новатором. Його новаторство виявилось у гармонії традицій і нових ознак, у єдиному сплаві національного та інтернаціонального як у формі, так і в змісті творів.

Літературознавці (наприклад, І. Пільгук) доводять, що чим талановитіший поет, тим яскравіше, органічніше відбувається процес поєднання традицій і новаторства. У який же спосіб відбувається це поєднання в Тичини, які ознаки новаторства ми можемо назвати в його поезії? — визначаю я наступну проблему нашого уроку. Внаслідок обговорення опрацьованих учнями завдань ми дійшли такого висновку.

Новаторство проймає всю творчість Тичини, бо він поет в усьому сучасний, поет нового, соціалістичного суспільства, який уміє заглянути в наше завтра.

Учні наводять рядки з вірша «Плуг», де традиційні образи *вітру, бурі, плуга* символізують Жовтневу революцію, а притаманна народній творчості гіперболічність використана для розкриття всенародності революції,— «мільйон-мільйонів мускулястих рук». Учні згадують вірші «Ленін», «Партія веде», «Чуття єдиної родини», «І рости, і діяти», в яких народнописенні, традиційні прийоми і образи набувають нового звучання, підносячи ідею вірності заповітам Леніна, ідею колективізму («та все ж як один»), дружби і єдності народів («в них чути труд, і піт, і муки, чуття єдиної родини»), ідею соціалістичного труда, «що переростає у красу».

Ця тематична різноманітність змісту його творів виражена багатою, соковитою мовою, в чому виявилось новаторство поета. Він сміливо вводить у поезію політичну й військову, наукову й філософську термі-

«Плуг», в якій П. Г. Тичина оспівав героїку громадянської війни, — зазначає інший учень. — Тут дуже добре можна простежити єдність національної форми і соціалістичного змісту, що виявився в ідеї патріотизму та інтернаціоналізму. Тут ми теж натрапляємо на образи *вітру, бурі, плуга*, але наповнені вони іншим змістом. Їх осяває «краса нового дня», в ім'я якого проноситься над країною вітер революції. Особливо нас вражають такі вірші, як «На майдані» та «Як упав же він з коня». Перед нами чабан, що кличе до бою за волю; посмутнілі матері, які звертаються до ясного місяця, щоб світив дорогу повстанцям; ми бачимо умираючого воїна, на груді якого сів «чорний ворон-птах». Ці картини написані в українському народному дусі. А поряд — слова: «Вдарив революціонер — захитався світ!», якими автор підкреслює міжнародне значення Жовтневої революції. У цьому інтернаціональний зміст твору. Таким чином, вірші збірки «Плуг» засвідчують єдність національного й інтернаціонального уже в ранній творчості поета.

— У П. Г. Тичини дуже часто зустрічаються жанри народної творчості, особливо пісня, — вступає в розмову інша учениця. — Поет багато творів називає піснями: «Пісня трактористки», «Пісня під гармонію», «Пісня про Кірова», «Пісня про Зою Космодем'янську», «Пісня молодості». І навіть ті твори, які автор не називає піснями, усім своїм композиційним ладом, ритмікою, образною системою є піснями. Як пісня-гімн звучить поезія «Партія веде», пісенний характер мають також вірші «Над Дніпром», «Слаблю мою Батьківщину». Тому-то вони й покладені на музику.

У своїй творчості П. Г. Тичина майстерно користується таким народнопісенним засобом, як рефрен, що служить для підкреслення, поглиблення основної ідеї віршів. Так, наприклад, у поезії «Партія веде» рефрен підкреслює керівну роль партії на всіх ділянках соціалістичного будівництва, у вірші «Пісня трактористки» — ті великі зміни, що сталися в нашому житті за роки Радянської влади, і т. д. З народної пісні переходять у поезію Тичини традиційні образи-символи, за допомогою яких автор майстерно розкриває наш новий світ, новий, соціалістичний зміст своїх творів. Так, у традиційному образі *калини*, що виступає в народній пісні як символ краси й благородства, Тичина змальовує велике завоювання Жовтневої революції — дружбу народів:

Як гірлянда із *калини*, що вже не порветься,
між народами країни дружба розцвітеться.

— А у вірші «Слово», — додає учень, що працював над завданням № 4, — цей же пісенний образ-символ вжитий для підкреслення розквіту Радянської України:

Хай ізнов *калина*
червоніє, досягає,
всьому світу заявляє:

Я — країна Україна —
на горі *калина*!

З народною піснею ріднить поезію Тичини і кільцева побудова віршів — художній засіб, який теж служить поетові для підсилення ідеї вірша. Так, у вірші «А легко ж бути чудесним, молодим» кільцевий рефрен: «В напруженні усе мое життя, в напруженні і мисль моя, і слово» — посилює ідейний пафос вірша — все своє життя, всю творчість присвятити служінню рідному народові.

Підсумовуючи спостереження учнів над характером образності поезії Тичини, я поширюю їхні думки й уявлення, називаю такі традиційні образи в поезії Тичини, як *змій*, яким автор таврує фашизм і ворогів народу, або образи *сонця, світла, дня, океану*, що пройшли через усю його творчість як символ Великого Жовтня, краси нового дня, могутності радянського народу тощо. Для підсилення враження поет

нологію, часто користується побутовою лексикою. Учні пригадують такі слова, як *п'ятирічки* і *канал*, *комсомол* і *піонери*, *МТС* і *Червона Армія*, *стратосфера* і *атомне ядро*, вжиті тільки в одному вірші «Партія веде».

— Багата лексика характерна й для інших віршів поета,— додаю я.— Проте всі ці загальноживані слова звучать не прозаїчно, бо вплетені вони в яскраві метафоричні вирази («оживляєм гори, води», «три-вожим стратосферу»), порівняння («мовби до дітей, до своїх дітей»), риторичні оклики і запитання («О прекрасний час! Неповторний, невмирущий! Хто ж од нас у світі дужчий, і з яких країн?»), у яких бринить почуття радянського патріотизму і національної гордості.

Новаторство Тичини виявляється також і в творенні неологізмів: *сонцебризно*, *непманюче*, *збільшовичена* (ера), *аркодужне*, *бомбоклюнути*, *проріст* тощо. Вони потрібні були поетові для яскравішого змалювання нових явищ, нових якостей радянських людей. Але через те, що створювалися вони на існуючій словесній основі, то завжди були зрозумілими для читача. Значна частина їх увійшла в нашу мову, збагатила її.

— Єдність традицій і новаторства,— підкреслюємо далі в бесіді,— виявляється також в умінні поета висловлювати свої думки стисло, коротко, здебільшого афористично. Це одна з яскравих ознак його індивідуального стилю. Вона має глибоке коріння в народній творчості, в умінні народу висловити свою мудрість у приказках, прислів'ях, загадках. Тичина, використовуючи народні афоризми, переосмислює їх відповідно до нового змісту і творить свої, яскраві, афористичні вирази. Можна назвати афоризми, які визначають етапи розвитку його творчості, показують зростання поета в осмисленні дійсності, в розумінні свого місця в суспільстві: «І звучить земля, як орган», «Людині гімн, людині, а не богу», «Стою — мов скеля непорушний», «За всіх скажу, за всіх переболію», «Ленін! Одне тільки слово, а ми вже як буря: Готово!», «Партія веде», «Чуття єдиної родини», «Я стверджуюсь, я утверждаюсь, бо я живу!», «Віку мінятися — тільки з людиною», «Іди вперед, з народом ти іди!», «Приходь, героїчне! Прекрасне, явись!». Ці вислови стали крилатими, увійшли в нашу публіцистичну, поетичну і розмовну мову, збагативши і прикрасивши її.

— Поезія Тичини,— продовжую я почату учнями розмову,— вражає багатством ритмомелодики, свіжістю композиції, різноманітністю строфічної будови, несподіваною зміною ритму, майстерністю алітерацій та асонансів. І це не формалістичні вправи, а пошуки й щасливі знахідки гармонії змісту і форми. Чудовим зразком, в якому поєднуються, «уживаються» рядки різних розмірів, різних систем віршування, є поема «Похорон друга». Зміна розміру, ритму тут викликається переходом від описів-спостережень («Вже сумно вечір колір свій міняв...») до філософських роздумів: «Все міняється, оновлюється, рветься».

У віршах «Ленін», «Пісня молодості», «Мій травню золотий» за допомогою зміни розмірів та ритму поет досягає граничної виразності змальованих фактів і явищ життя.

У багатьох віршах часто одним тільки ритмом Тичина передає настроєність і розкриває підтекст поезії. Пригадаймо «Гаї шумлять», малюнки з циклу «Енгармонійне», в яких ритм допомагає нам почути вічний шум гаїв, побачити нестримний біг хмарок, музичний трепет мінливих хвиль і переливи барвистого літнього дня:

Птах — ріка — зелена вика —
Ритми соняшника.
День біжить, дзвенить-сміється,
Перегулюється!

Для індивідуального стилю Тичини властивий також ораторський тон. І це тому, що Тичина — поет-громадянин, поет-публіцист, поет

актуальних проблем і завжди сучасних, бойових тем. Його поезія — це активне втручання в життя, це творче діяння, що виявляється в постійній, щирій і глибокій, то мрійно-задумливій, то піднесено-ораторській розмові з своїм народом. Звідси і яскрава фігурність мови його віршів: окличні речення, риторичні запитання, звертання, вигуки — усі ті художні засоби, що характеризують ораторський стиль. Пригадаймо «Відповідь землякам», «Я знаю», «Ленін», «Партія веде», «Я утверджуюсь», «А легко ж бути чудесним, молодим», «Приходь, героїчне! Прекрасне, явивсь!».

Отже, поезія Тичини — це школа добрих почуттів, відкриття усього прекрасного, що є і повинно бути в житті людини, в житті суспільства. Через усю його творчість проходить найвище, найгуманніше — любов до людей; його поезію осяяв комуністичний ідеал суспільства, де «моральність і честь, вічна вірність у згоді». Його народна і партійна, національна й водночас інтернаціональна поезія вирає всіма барвами високого громадянського пафосу. У міцному моноліті національної форми і соціалістичного змісту випромінюється індивідуальний стиль поета-піснетворця, поета-мовотворця, поета-новатора, що став поетичним літописцем нашого славного радянського піввіку, невтомним борцем за красу життя.

В. С. СИДОРЕНКО
(Чернігівська обл.)

Як ми опрацьовуємо давню українську літературу у 8 класі

У середній школі вивчається головним чином нова українська література. На вивчення ж власне літератури XIV—XVIII століть програма відводить зовсім мало часу — всього 6 годин. Звичайно, трудно протягом шести занять оглянути бодай найкращі пам'ятки літератури нашого далекого минулого, але при чітко спланованій і добре організованій роботі можна домогтися усвідомлення восьмикласниками значення давнього письменства, викликати в них шанобливе ставлення до духовних цінностей, створених народом за його багатотисячолітню історію.

Що передусім треба мати на увазі для досягнення хороших наслідків? Насамперед — глибоке знання самим учителем історичної обстановки та вільне володіння навчальним матеріалом. Через надто ущільнений час я найчастіше користуюся методом оглядової лекції, але намагаюся розповідати в дохідливій, цікавій формі, демонструючи перед учнями зразки старого письма, фотографії титульних сторінок першодруків і зачитуючи найяскравіші місця з літературних пам'яток. Цим прагну пробудити в учнів інтерес до цієї важливої теми, а оскільки нею відкривається курс історії нової української літератури, то якоюсь мірою інтерес і до всього предмета.

Години, відведені на вивчення давньої української літератури, сплановую так:

- 1 урок. Історичні умови та розвиток культури на Україні в XIV—XVIII ст.
- 2—3 уроки. Стисла характеристика творчості Івана Вишенського. «Послання до єпископів».
- 4 урок. Огляд життя і творчості Г. С. Сковороди.
- 5 урок. Сатира на панів, чиновників і купців у творах Г. С. Сковороди.
- 6 урок. Засудження паразитизму та ідея «сродної праці» в байці «Пчела и Шершень». Підсумки вивчення літератури XIV—XVIII ст.

Навчальний матеріал для восьмикласників складний, тому я в ході